

¹Гарбачева Д.А., ²Болысбаев Д.С., ²Оспанов Т.М.*

¹педагогика ғ.д., профессор Краснодар Мемл.Мәдениет У-ті, Краснодар, Ресей.

²филос.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ БЕЛДІК ТҮРЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Автор корреспондент: tom_smail@mail.ru

Түйін: Зергерлік өнер-халқымыздың ұлттық мұрасы. Қазақтың ұлттық зергерлік өнерінде белдік көшпелі өмірдің салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Белдік ерте заманнан күні бүгінге дейін өзінің қадір-қасиетін жоймай, қолөнердің озық үлгісі ретінде ғана емес, әсемділігімен әрі ыңғайлылығымен де пайдаланудан қалмай келе жатқан бұйым. Алтыннан, күмістен соғылып жасалған белдіктер тарих қойнауынан сыр шертіп, зергерлік өнердің даму кезеңдерін айқын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының бірінші президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің "Ұлы даланың жеті қыры" атты жолдауында қазақ халқының ежелден келе жатқан дәстүрлі өнері жайлы көп ақпарат беріп оны одан ары дамытудың көптеген жолдарын ұсынып отыр. Сондықтан аталған мақалада Елбасының жолдауына сүйене отырып қазақ жерінде ежелден дамыған белдік жасау өнерінің қыр-сыры мен түрлері жайлы сөз болмақ.

Кілт сөздер: белдік, мәдениет, былғары, күміс, сән, символ, пластинка, техника

Кіріспе. Б.з.д. I мыңыншы жылдары Еуразия даласының көшпелі халықтарының белдіктері тоғалармен және пластиналармен безендіруге алғашқылардың бірі болып қалаптасты, көбінесе ғылыми әдебиеттерде скиф әлем халықтары ішінде металды өңдеуде шетекші болып саналды. Скифтер иран тілді топқа жататын, шаштары мен сақалдары түзу қызыл түсті. Бұл халықтар Доннан Байкал аймағына дейінгі даланың бүкіл белдеуін, соның ішінде Тянь-Шань, Памир, Гиндукуша, Алтай және Саян тау бөктері мен тау аңғарларын мекендеді. Еуропалық және азиялық скифтердің тас мүсіндерінде, тіпті ең көне схемалық белгі болса да, белдік немесе беубеулердің суреттерін көрсеткен. Ерлердің жұмысын жасаған скиф әйелдері де белдіктер мен белбеулер тағып жүретін болғандығы белгілі, сонымен бірге жерлеу кезінде белдікпен бірге көметін болған [1].

Скифтердің белдіктері орташа тұрғыдағы көлемді ені бар, кеңдеуі сирек кездеседі, тері үш қабаттап қола, күміс немесе алтыннан құйылған айылбастарымен жасаған және алтын құймалары бір белдікте 115 данадан аз болмайтын. Айылбастар шамамен 3 см қашықтықта немесе жақын жерде тігіліп жасалынады. Грек зерттеушілерінің айтуынша, скифтердің кең былғары белдіктері аш күндеріндегі уақытына қарап тағылатын. Жауынгерлік былғары белдіктер көбінесе тігінен тігілген тар қола клиптерінің стандартты жиынтығына ие болды. Кейбір жағдайларда портупейндік белбеу салтанатты белдікпен бірге киілді. Айылбастар әдетте сол жағында орналасатын.

Скифтің билеушіні сайлау туралы ертегілерінде белдік билікке батасын беретін атрибут ретінде әрекет етті. Біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырда грек тарихшысы Геродот скиф шежіресінің аңызын жазған, оған сәйкес Геркулес ұлдарына белбеу мен садақ қалдырды. Жарыста осы заттарды иелену құқығын дәлелдей алған Скифтің кіші ұлы скиф патшалардың патшасы болып саналатын.

Негізгі бөлім. Белдік бекіткіштерінің бірнеше түрі кездеседі. Оларды жасау техникасы өте қарапайым: ағаш немесе металл түпнұсқаға сәйкес, матрица ретінде оны сазға басып шығару арқылы жасалды, содан кейін оларды балауызбен толтырды. Өнімнің қажетті қалыңдығына дейін, одан артық мөлшерін шүберек арқылы алынып тасталды, оның кейбір іздері көбінесе құйманың артқы жағында сақталды. Балауыздың үстіне саз қайтадан жағылып, содан кейін балауыз ерітіліп, балқытылған металл осылайша алынып күйдірілген саз пішініне қайта құйылып отырған. Содан кейін өнім кескішпен немесе түйреуішпен өңделді, дайын ұяшықтарға түрлі-түсті бағалы тастармен безендірді. Көгілдір, агат, маржан, інжу-маржандар, сондай-ақ мөлдір емес әйнектерді (паста немесе эмаль деп аталатын) инкрустация материалы ретінде пайдаланылды. Кейде мүйіз немесе сүйектен жасалған белдік фурнитуралары да кездеседі. Белдіктердің ең алғашқысы жасалынғандары б.з.д. IV ғасырға жатады, бірақ олардың негізгі бөлігі ғұн кезеңіне дәуірге жатады. Белдікті безендіру күрес тақырыбына жақындау - жыртқыш аң тұяқтыны азаптау, сондай-

ақ жыртқыштардың олжалары үшін күресі тақырыбында скиф белдіктерінің декорында кең таралған. Бұл мотив әртүрлі вариацияларда кездеседі: жылқы мен арыстан гриффині, жылқы мен жолбарыс, жылқы мен қасқыр, жолбарыс пен ешкі, жолбарыс пен түйе, құс пен ешкі, қасқыр мен жылан және т.б. Скиф шеберлері жасаған жануарлардың денелері бір кейіпкерге жеңіс әкелетін тығыз төбелес аренасында араласса, ал екіншісінің өліміне әкелетін күрестің шарықтау шегін дейін бейнелеген. Осы сюжетті аяқастық оқиғалар ежелгі көшпенділердің өмір мен өлімнің циклдік сипаты туралы түсінігін бейнелейді, бұл болмыстың мәңгілікке жаңаруы мен жаңғыртудың кепілі ретінде түсіндірілген. Бұл мотивтерді марқұм болған билеушінің немесе асыл жауынгердің костюмін жасайтын заттар үшін жиі қолданылғаны таңқаларлық жағдай емес. Ол б.з.д. I мыңжылдықта Ұлы Дала тұрғындарының көпшілігіне тиесілі ежелгі иран тілді халықтардың барлық мәдениеттерінде кездеседі [2].

Пазырық мәдениеті б.з.д. IV–II ғасырдың басынан басталады. Ол таулы және Орталық Алтайдың аумағында кең таралған және ерте темір дәуірінде Солтүстік Қытай даласынан Солтүстік Қара теңіз даласына дейінгі кең байтақ жерлерді мекендеген көшпелі типтегі мәдениеттерге жатады. Пазырық тобының қорғандары жерлеу салтының ерекшелігіне байланысты бізге көптеген қызықты нәрселерді жеткізеді. Біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдықта Еуразия даласындағы мәдениеттерді зерттеуде алғаш рет мерзлоттық линзаның арқасында жақсы сақталып тоқылған маталар мен былғары белдіктер, сондай-ақ олардың металл және тіпті ағаштан жасалынған керек-жарақтары табылды. Белдіктер жіңішке, жиі тығыз болып тоқылған белдіктер немесе бірнеше жұқа былғары тілшемелерден жасалған. Сондай-ақ, әдемі қара түсті жалпақ белдіктер де кездескен.

Әйелдер костюмінің белінде жұқа белбеу бекітілген ауыр жүн белдемшелер кіреді. Пазырық қорғандарын қазу кезінде қызыл-сары түске боялған және диаметрі шамамен 2 см болатын ұзындығы екі метрге жуық жүн жіптерінен өрілген белдік-баулар табылған. Белдіктердің ұштары алты жұқа шілтерімен көмкерілген, олардың әрқайсысы екі түйінмен және қылтаяқшамен аяқталады. Ғалымдардың пікірінше, шілтер діни немесе дұға сөздерін қайталауға көмектесті, оларды шынайы моншақтар сияқты еске түсірді. Пазырық қорғанынан табылған ерлердің тондарында байламалар мен бекітпелер болмаған, оларды қапсыра ұстап тұратын қару-жарақ ілінетін белдіктермен байланған. Жауынгерлер бір уақытта екі белбеу киді: қару-жараққа арналған салтанатты және портупейный, ал соңғы белдіктер ең керемет безендірілген. Белдіктер түпнұсқалық техникада жасалды – олар жұқа оюланған былғары және ою-өрнек жасайтын алтын фольга жолақтарын жоғары беткі негізгі қабатына қолданды. Барлық ежелгі халықтар сияқты, әшекейлер де декор рөлін ойнаған жоқ, өйткені олар белбеу иесінің этникалық шығу тегі мен әлеуметтік мәртебесін көрсетті. Ерлердің салтанатты жиынтығындағы белдіктер үлкен күміс немесе алтын пластиналармен безендірілген. Алтын пластинкалы белдіктер туралы әңгімелерді дала эпосында жиі айтылады [3].

Сармат мәдениеті б.з.д. IV ғасырдан б.з.д. IV ғасырға дейін созылған, оның таралу аймағы Шығыстағы Тобыл өзенінен Солтүстік Кавказға және Солтүстік Қара теңізге дейінгі аралыққа созылады. "Сарматтар" атауы гректің "савроматтар" сөзінен шыққан, ол "кесіртке көз" деген мағынаны білдіреді. Сарматтар көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын тайпаларының бірі болып саналады.

Сарматтардың ерлері киген киімдер скифтердің киімдері сияқты шалбарлы етік пен шекпеннен тұрды. Сармат костюмінің барлық элементтері мен аксессуарлары қарапайым геометриялық өрнектері бар көптеген алтын фигуралы бляшкалармен безендірілген. Скифтерге тән жануарлардың бір-бірімен аяқасты көріністер сарматтарда сирек кездеседі. Көшпелі өмірге тура келу үшін белдіктер матадан да, былғарыдан да жасалды. Кейде олар ұштарында жалғанған бірнеше параллелді белдіктерден тұрды және ілмекпен қатар жүрді. Біздің дәуіріміздің басында әскери элитаның белдіктерінде Орталық Азия моделіне сәйкес көгілдір түсті полихромдық айылбастар пайда болады. Күміс пен темірден жасалған бір типті пластинкалары бар белдіктер жиынағы кеңінен қолданылды, ал арзан нұсқалары ағаштан жасалды. Тік бұрышты жапсырма кезектесіп орналасқан жартылай сферичестикалық бекітпе шегелермен бекітілген. Оңтүстік Сібірдегі сарматтар талисман деп саналатын каури қабықтарымен жасалынған белдіктерді тігу дәстүрі қалыптасты. Белдіктердің саны мен олардың әшекейлері жауынгердің мәртебесі мен оның рулық құрамы туралы мәліметтері білуге куәлік етті [4].

Сарматтар белдіктерінің беріктігіне көп көңіл бөлді. Портупей белдіктері кейде екі қабатталып жасалынған белдіктен және оның бүгілу жері мен жиектеріне беріктік пен сұлулық үшін жалпақ қола және күміс сымдардың қатарларымен тігіп, қайтармалары бар бірнеше тік

металл жолақтармен бекітілді. Тоға ерлердің белдіктерінің ортасында орналасқан, ал тоқылған белдіктер әдетте алдыңғы жағынан байланған. Бірақ Боспор аумағында табылған қарапайым жауынгерлерде артқы жағынан байланған белдіктердің үлгілері кездеседі, ал алдыңғы жағында жартылай сақиналы әшекейлермен бір ғана қатарға тігілетін болған.

Сарматтық әйелдер жауынгер және діни қызметкерлер бола алды және көшпелі тайпалардың барлық әйелдері сияқты, олар көйлектерімен бірге былғары немесе киіз етікке байланған шалбар киді. Діни жоралғыларды қорғау үшін әйелдер костюмінің шекарасы бисермен және моншақтармен қапталынып жасалынды. Біздің дәуіріміздің бірінші ғасырларында іште жұптасқан ілгектері бар немесе ерлерге арналған кәдімгі күміс айылбасы бар белдіктер пайда болады. Кішкентай заттарға арналған бір немесе екі былғары сөмке әйел белдеуіне ілініп жүрді. Ақсүйек әйелдер үш қатарлы алтын бляшкалармен қапталған белдік киген. Қарапайым сарматтар бірнеше қола тесіктерімен безендірілген тар белдеулерге қанағаттанды.

Мысалы, қытайдың солтүстік территорияларын басқарған киданьдық Ляо әулеті мен чжурчжэньнің Цзинь әулеті кезеңінде аққуларға шабуыл жасап жатқан сұңқарды лотос гүлдері мен жапырақтары фонында бейнеленген нефритадан әшекейлеп жасалған белдіктер сәнге айналды. Бұл көрініс көшпенді өмір салтын ұстанған кидандардың көктемгі аң аулау дәстүрін бейнелеген белдікке қатты ұқсайды [5].

Қазақ халқының сонау ертегі бабаларымыздан мұра болып келе жатқан халқымыздың сәндік-қолданбалы өнерінің тарихы тереңде жатыр. Қандай да болмасын осы өнер мен оны жасаған таланттарды өмірге келтірген де сол халық. Міне сол таланттардың қолынан шыққан зергерлік бұйымдар, теріден жасалған әсем заттар, киім-кешек үлгілері, тұрмыстық заттар қай заманда болса өз құндылығын жоғалтпайды. Сәндік-қолданбалы өнеріндегі материалдарды әртүрлі техникада және түрлі тәсілдерді қолдану арқылы жасап шығарады. Ежелден пайда болған сәндік-қолданбалы өнер халық өмірінде аса маңызды сала болып есептелінеді.

Ендігі өзімнің осы сәндік-қолданбалы өнердегі ғылыми жұмысымда айтылып өтетінде қызкеліңшек пен әйел адамдар тағып жретін кемер белдік туралы айтылады. Оны тері шеберлері былғарыдан немесе барқыт мата жолағына күміспен әшекейленген металл салпыншақтар қондырып немесе күміс шегелермен түрлі өрнектер жасай орытып жасаған. Қазақ халқында жалпыға бірдей болатын кимідер қыздардың жинағында бірін-бірі қайталанбаған. Ауа-райына байланысты суық кездерде ішкі жағы барқытпен тысталған ішік киіп жүрген, оның белің белдікпен қапсыратын болған. Кемер белдік кісе белдікке қарағанда жалпақ әрі күрделі әшкейлермен нақышталған адам белінде жарқырап көрініп тұрады. Ол қыз балдардың дене бітімінің сұлулығын ашу үшін ойлап табылғандай болып көрінеді. Сонымен бірге, кемер белдікке лажы жүргізу, қарала салу, жамсырма мен салпыншақтарына асыл тастардан көз салу, оның ішіндегі ойықтарға күмістен күмбездеп ширата отырып өрнектер салуда шеберлер әртүрлі техникалық әдістерді қолданғандықтан, белдіктің сапасының құндылығы көркем шығатын. Халықтың мына өлеңінен мысал келтіруге болады:

«Кемер белбеу белге сән,

Кемелді жігіт елге сән», - деп текке айтпаған.

Кемер белдіктердің екі ұшы күмістен қақталып жасалған, кейде бай-бакуатты адамдар оның бетіне алтын жалатылып істететін, оның қапсырмасы жалпақ, топсалы болып келеді. Сөз соңында қазақ шеберлерінің қолынан шыққан белдіктердің материалдарына, әшекейіне, безендірілуіне, қызметіне және қосалқы бөліктерінің бар-жоғына байланысты мынадай топтарға бөлінеді:

- Тұрмыста, жиын тойларға және соғыста қолданылатын түріне байланысты;

- Әйелдерге немесе ер адамдарға және бойжеткен мен бозбалаларға арналғандар, яғни жасы мен жынысына байланысты;

- Елдің хандарына, аға сұлтанға, ру басыларға және батырларға жасалғандар, яғни әскери орны мен қызметіне байланысты.

Қорытындылар. Осы аталған кемер белдік туралы әңгімелегенде, халық ақыны, қазақ өнерінің көрнекті өкілі Кенен Әзірбаевты ұлықтау мақсатында жыршының көзі тірісінде қолданған және тұтынған жәдігерлерін жинақтап Астана төріндегі Ұлттық музейде көрме ұйымдастырылды. Осы аталған құнды жәдігерлердің ішінде елді өзіне қатты аударған бұйымдардың ішінде Кенен атамыздың кемер белдігі екен. Бұл белдікті Кенен атамыз 1912 жылы қырғыз елінің атақты батыр манабы, патшадан шен алған Шәбден Жантайұлына ас берілгенде сыйға алыпты. Сол кезде қазақтың ігі жақсылары арысқа түсер жігіті мен айтысқа түсер ақынын және топты жарып ән шырқайтын бұлбұл үнді жыршыларын ертетін болған деседі. Сол тойдағы көріністі көрнекті ғалым қайраткер Ахмет Жұбанов өзінің «Замана бұлбұлдары» деген еңбегінде былай деп суреттейді

«Қойшы Кененнің бойындағы талантты өнерді таныған – Еркебай Базаров. Оның өзі де қыран құс, алғыр тазы ұстаған өнерпаз. Осы Еркебай қырғыз манабы Шәбденнің асына Кененді алып барады. Бұрын-соңды мұндай тойды көрмеген әрі атақты төкпе ақындардан кейін кезек алған Кенен екі дүркін ұмсынғанда аузына сөз түспей, өлең айта алмапты. Жиналған жұрт «Ер кезегі үшке дейін, тағы бір көрсін» деп шулайды. Сонда жас жігіттің кеудесінен өлең-жыр жарып шығып, «Көпшілік, тыңда әнімді» дейтін жаңа толғауын орындап, сыйлыққа осы кемер белдік алыпты» деп жазады [6].

Мысалы, Илияс Есенберлин белдік туралы «Көшпенділер» кітабында көп жазған. Аталған белбеулердің ерекше болуы сол кезеңдегі шеберлердің өнерлі екендігінің айғағы болса керек. Олардың қолынан шыққан бұйымдар ұлтымыздың мәдениетімен тығыз байланысты. Ал қазіргі таңда белдік сән әлемінде өзіндік орны бар. Кез-келген әлемдік сән кеңістігіне көз жүгіртсеңіз де, түрлі белдіктер киім-кешектің ішіндегі ерекше жинақтың бірі болып саналады. Қазіргі таңдағы ерлер мен әйелдер қауымы белдік пен аяқ киімді жарастырып кигенді ұнатады.

Сөз соңында ғалым-этнограф, тарихшы Өзбекәлі Жәнібековтің сөзімен айтсақ «Қыздар белі қымталған, етек-жеңіне желбезек салынған қос етекте көйлек, оқалы камзол киіп, беліне металл шытырлармен безендірілген немесе ширатпалы күміс белдік буынады. Қыз бала үшін белдігін жоғалту арынан айрылғанмен тең болған» [7]. Сонымен белдіктердің жасалу қасиетіне қарай зергерлік өнер туындысының озық үлгісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баркова Л.Л., Полосьмак Н.В. Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV-III вв. до н.э). Новосибирск, 2005.
2. Вардугин В.И. Русская одежда. История народного костюма от скифских до советских времен. Саратов, 2001.
3. Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М. -Л., 1953.
4. Яценко С.А. Костюм древней Евразии: ираноязычные народы. М., 2006.
5. Сычев Л.П., Сычев В.Л. Китайский костюм. Символика, история, трактовка в литературе и искусстве. М., 1975
6. Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. Алматы.: Дайк-пресс, 2002 ж.
7. Жәнібеков Ө. Қазақ киімі. Алматы.: Өнер, 1996 ж.

Аннотация. Ювелирное искусство - национальное наследие нашего народа. В Казахском национальном ювелирном искусстве пояс неразрывно связан с обычаями кочевой жизни. Пояс-это изделие, которое с древних времен и до наших дней не перестает использоваться не только как передовой образец ремесла, но и по красоте и удобству. Пояса, выполненные из золота, серебра, раскрывают историю, раскрывают этапы развития ювелирного искусства.

Первый президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев в своем послании «Семь граней Великой степи» дал много информации о древнем традиционном искусстве казахского народа и предложил много путей его дальнейшего развития. Поэтому в данной статье речь пойдет о тонкостях и видах искусства изготовления ремней, которые издавна развивались на казахской земле, опираясь на Послание Главы государства.

Ключевые слова: ремень, культура, кожа, серебро, мода, символ, пластинка, техника

Abstract: Jewelry art is the national heritage of our people. In the Kazakh national jewelry art, the belt is inextricably linked with the customs of nomadic life. The belt is a product that from ancient times to the present day does not cease to be used not only as an advanced example of craft, but also for beauty and convenience. Belts made of gold and silver reveal the history, reveal the stages of the development of jewelry art. The first President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Abishevich Nazarbayev, in his address "seven facets of the Great Steppe" gave a lot of information about the ancient traditional art of the Kazakh people and offered many ways for its further development. Therefore, this article will focus on the subtleties and types of art of making belts, which have long developed in the Kazakh land, based on the Message of the Head of State.

Keywords: belt, culture, leather, silver, fashion, symbol, plate, technique